

Xuraman Hümətova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" məsnəvisində hind şahzadəsinin nağılında görünməyən məqamlar

Invisible moments in the tale of an Indian prince in Nizami Ganjavi's "Seven Beauties"

The immortal poet of 12th century Azerbaijani literature, Nizami Ganjavi (1141–1209), created a bridge between the eastern and western worlds that have stood the test of time. The artist, who created five mysterious treasures, created hundreds of works and became a school of life for the poets who came after him.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ölməz şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) Şərq və Qərb dünyası arasında elə bir körpü yaratmışdır ki, bu körpünün qırılmaz bağları əsrlər boyu zamanın sınaqlarından üzuağ çıxıb. Beş sirlə xəzinə qoyub getmiş sənətkar yüzlərlə əsərin yaranmasına yol açmış, özündən sonra gələn şairlər üçün həyat məktəbi olmuşdur.

Nizami Gəncəvi filosof şair idi. Onun poeziyasının daxili qatlarında sirlə bir aləm yaşayır. Nizami kodlarını açmaq və onları öz semantik mənə çalarında tədqiqatə cəlb etmək müasir Nizamişünaslığın qarşısında duran ən vacib tələblərdən biridir. Nizami poeziyasında batini biliklər əsərlərinin bəzilərinde üst qatda, bəzilərinde isə alt qatda özünü təzahür edir. Əgər oxucu "Sirlə xəzinəsi"ndə bu gizliliyi aydın şəkildə görürsə, "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl"də bu gizlilik daha dərin qatlarda özünü göstərir. Bu biliklərin daxilinə varmaq, onların gizli kodlarını açmaq üçün oradakı simvol və rəmzlərin təsəvvüfdəki anlamını müəyyənləşdirmək lazımdır. Z.Quluzadənin yazdığı kimi, bir çox alimlər nəslə sənətkar Nizaminin, tarixçi Nizaminin, filosof Nizaminin, alim Nizaminin, şeyx Nizaminin sirlərini dərk etməyə çalışmış və çalışacaqlar.

Nizami Gəncəvi məsnəvilərinde bəzən vəhdəti-vücuddan - varlıq aləminin müxtəlif ünsürlərinin Vahiddə qovuşması sxemindən istifadə edərək dərin mənəli bədii-fəlsəfi simvollar yaratmağa nail olmuşdur. Deməli, şair dünyanın dərkindən tərkinə doğru gedən insanın kamilləşmə sxemini poemalarında çiza bilmiş və onları bu yolla insanlara çatdırmışdır. Bildiyimiz kimi, şairin yaradıcılığında bizə lirik şeirlərdən başqa, dünyaya səs salan "Xəmsə"si gəlib çatmışdır. Hər bir məsnəvinə bir hökmdara bağışlayan şair, bu ölməz əsərləri ilə həmin hökmdarları da tarixdə yaşatmışdır.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan dördüncü poemasının adı fars dilində "Həft peykər"dir. Dilimizə "Yeddi gözəl", bəzən də "Bəhramnamə" kimi tərcümə olunan bu əsərin adını şair özü "İskəndərnamə"də belə qeyd edir:

Atımı "Həft peykər" üstünə çapdım.
İndi söz mülkündə büsat qururam,
İskəndər dövründən təbil vururam.

Əsərin mövzusu eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Sasani hökmdarı Bəhramın həyatından götürülmüşdür. Nizamidən əvvəl bu mövzuya Firdovsinin "Şahnamə"sində rast gəlmişik. Əsərin adı ilə bağlı elm aləmində müxtəlif fikirlərin olması, "peykər" sözünün çoxmənalı simvol funksiyası daşması ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, bir söz varlıq aləminin bütün ünsürlərini birləşdirən vahid simvola çevrilmişdir. Şair əsərdə sözün varlıq aləminin bir və ya bir neçə ünsürünü, yaxud "peykər" sözündə bütün ünsürləri işarələndirməsi birbaşa sufizmlə, onun vəhdəti-vücut ideyası ilə bağlıdır. Yada salaq ki, sufilərin dünyanı təsvir dili bu cür söz-işarələrlə zəngindir.

"Yeddi gözəl" məsnəvisi bildiyimiz kimi bir-birilə bağlı iki süjet xəttindən ibarətdir: birinci hissə əsərin qəhrəmanı Bəhramın həyatını bütövlükdə əhatə edən və poemanın bütün hissələrini bir-birilə bağlayan əsas hissə, ikinci isə yeddi ölkənin şahzadə qızlarının Bəhram şaha danışdığı müstəqil nağıl süjeti özündə əks etdirən hissədir.

Əsərin ikinci hissəsi sufizmin məqam və mərhələlərinin təzahür formalarını əks etdirməklə yanaşı, Nizami Bəhram şaha varlıq aləmində özünü dərk etmə yollarını göstərir. Şair oxucuya sadəcə nağıl danışmır, şahzadə qızların hər birinin danışdığı bu nağılların təsəvvüfi mahiyyət və anlamı əsər boyunca kamilliyə doğru gedən Bəhram şahın inkişaf dinamikasını əks etdirir. Şair Bəhramın simasında sufilərin Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət modelindən istifadə edərək tamamilə yeni tipli qəhrəman yaratmağa nail olub.

Əsər boyunca bütün nağıllar Şidənin Bəhram şah üçün tikdiyi yeddi günbəzli sarayda danışılır, bu, dünyanın modelinin saray obrazında əksidir. Göründüyü kimi, Yeddi peykər sarayı varlıq aləmini birləşdirən, qovuşdurən simvol-işarədir. Sufizmdə rəmzi sözlər vəhdəti-vücutla bağlı olub, vəhdət içində olan aləmin ayrı-ayrı ünsürlərini təcəssüm etdirir.

Əsərdə yeddi iqlim şahzadə qızlarının danışdığı nağılların bəzisi qeyri-real, fantastik mahiyyət daşıyır. Bu nağıllar şairin iç dünyasına səyahəti, insanın daxilində ikili hissənin bir-birilə mübarizəsi fonunda təqdim edilir. Şair insanda olan ilahi ruhun bir hökmdar kimi onun daxili dünyasında şahlıq etməsi, onunla əks, düşmən mövqeyində olan nəfslə aralarında gedən mübarizənin yaşantılarını bizə nəql edir.

"Yeddi gözəl" məsnəvisində hind şahzadəsinin danışdığı birinci nağıl qarageyimlilər şəhərində cərəyan edir. Nəyə görə Nizami "Yeddi gözəl" poemasını hind şahzadəsinin nağılı ilə, yəni qarageyimlilər şəhərində baş verən əhvalatla başlayır? Əvvəlcədən qeyd etdiyimiz kimi, Nizami filosof bir şair idi, onun heç bir şeirində və məsnəvisində təsadüfi söz və ifadə yoxdur. O, bir mütəfəkkir filosof kimi öz dövrünün ədəbi fəlsəfi cərəyanlarının fəvqündə durur, dövrünün bütün elmlərinə dərinlən bələd olduğu əsərlərində açıq-aydın görünür. Odur ki, Nizami oxucuya sadəcə yeddi şahzadə qızın timsalında hər bir oxucunun üst qatda gördüyü nağılı danışmır.

Burada qarageyimlilər şəhərinə yollanan qəhrəmanın öz iç dünyasına səyahəti, onun daxilində iki hissənin mübarizəsi gedir. Orada bütün əhvalatlar insan daxilində hökmranlıq edən ruh ilə nəfs arasında baş verən mübarizədir. Nəfsin insanın başına gətirdiyi bəlalar əsər boyunca şahzadə qızların nağıllarında öz əksini tapır. Qəlb şəhərinin padşahı olan ruh xeyirxah əməllərin funksiyasının daşıyıcısı və qoruyucusudur. Onun qarageyimlilər şəhərində baş verən əhvalatı bilməsi, səbr və təmkinlə o əhvalatları dinləməsi, əsər boyunca insanın səbr və dözümlü bir daha artırır.

Hind şahzadəsinin Bəhrama nəql etdiyi birinci nağıl qarageyimlilər şəhərində baş verir. Bu şəhər qəlb şəhəridir. Türktaz şah oraya gedir. Bura pərilər diyarıdır. Şah bu diyarda pərilərin başçısı Türknaza - nəfsə aşiq olur. Lakin nəfs bu hökmdarı onu sınaqlara çəkir və sonda yoldan çıxarmağı bacarır.

Nizami nağılla göstərmək istəyir ki, insan xoşbəxtliyə qovuşmaq üçün öz nəfsinə qalib gəlməli, şəhvət, ehtiras, həvəs kimi şər qüvvələri (nəfsi əmmarəni) boğmalıdır.

Şair qarageyimlilər şəhərində baş verən əhvalatı təsəvvüfün dördpilləli modelinə görə ona hər şey qaranlıqdır, çünki bu qəhrəman şəriət-təriqət-mərifət-həqiqət qanunlarından xəbərsiz olduğu üçün qaranlıqlar içindədir. Qaranlıqlar diyarında qəhrəmana heç nə aydın deyil, o, hardan gəlib, haraya getdiyini bilmir, çünki təsəvvüf modelinə görə qəhrəmanın gözündə hər şey qaranlıqlar içindədir. Bu qaranlıqlar içində çaşbaş qalan qəhrəman yollar arayır. Birinci yola "qarageyimlilər" şəhərində qədəm qoyur.

Məsnəvinin filoloji tərcüməsindən oxuyuruq "dedim ey ağa, bu qulluq nədir? Yanıma bişmiş gəl, bu xamlıq nədir?" deyən şair təsəvvüf elmində "bişmək" irşada girməklə bağlıdır, "xamlıq" isə bu elmdən xəbərsizlik mahiyyəti kəsb edir. Bişmək, yanmaq irfani anlam kəsb edən ideyaya Mövlana, Yunus Əmrə, sonra isə Hacı Bayram Vəli yaradıcılığında rast gəlirik. Yəsəvinin "ateşə düşmədən bişdim ben" kəlamı Mövlananın "Xam idim, yandım, bişdim" kimi məşhur deyimi, Yunusun "çiy idim, bişdim əlhəmdülillah" deyimini yadımıza salır. Yunusla bir dövəmdə yaşayıb-yaradan Hacı Bayram Vəli də sələfləri kimi "Yandı bu könlüm, yandı bu könlüm, Yanmada dərman buldu bu könlüm" deyərək, təsəvvüfdə artıq irşada girməsini dilə gətirir.

Həyat həqiqətləri qəhrəmanın gözündə qaranlıqlar dumanına bürünüb. Təsəvvüf modelinin birinci pilləsini adlayan qəhrəmanın gözündə aləm dəyişir. Şəriət sirlərinə vaqif olandan sora o özünün bütün əməllərinə, hərəkətlərinə sərhəd qoyur və şəriət qaydalarına əməl edir. Bu əməletmə onun daxilində özünənəzarət postu yaradır.

Bundan sonra təsəvvüf əhli təriqət yoluna qədəm qoyur. Caminin yanaşması ilə desək, "Bu məsnəvilər mərifətlərin bəyanına vəsilədir" tezisi "Xəmsə"nin ideya-məzmun baxımından irfani-təsəvvüfi həqiqətlərin ifadəsi olduğuna işarədir. "Mərifət" sözü "irfan" və "arif" sözü ilə eyniköklü olub, onlarla təkcə dil xətti boyunca birləşmir. "Mərifət-irfan-arif" təsəvvüfdə insanın "şəriət-təriqət-mərifət-həqiqət" sxemi üzrə cismani-mənəvi cəhətdən kamilləşməsinin konseptual anlayışlarını əks etdirir. "Mərifət" həm də elm, bilik, oxumaq anlayışları ilə bağlıdır. Sufi mərifət pilləsində "maariflənmə", yəni elm, bilik kəsb etmək yolu ilə "irfan"a çatıb, "arif" məqamına qalxır. Bu üzdən Caminin söylədiyi kimi, Nizami məsnəviləri mərifətlərin bəyanına vasitə olması son dərəcə böyük bir fikir olub, "Xəmsə"nin birbaşa insanın mənəvi-əxlaqi təkamülünün, idraki-irfani kamilləşməsinin qaynağı olduğuna işarədir.

Sufizm özünün mütərəqqi ideya və motivləri ilə Nizami üçün cəlbedici fikir qaynağı idi. Şair bu qaynağa biganə qalmamış, məsnəvilərində sufi ideya və motivlərindən istifadə etmişdir. Lakin müşahidələr göstərir ki, Nizami sufizmdən korkoranə deyil, yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Yəni süfi görüşləri ona öz ideyalarını ifadə etmək üçün bir vasitə rolunu oynamış, lakin şair heç vaxt sufi ideyaların tam təsiri altına qalmamışdır.

"Xəmsə"də təsəvvüfdən istifadənin əsərdən-əsərə fərqli şəkildə təqdim olunması, sonuncu poemada "İskəndərnamə"də Nizaminin artıq sufizmdən, demək olar ki, səthi şəkildə istifadə etməsi sənətkarın sufizmə yaradıcı yanaşdığını göstərir. Bu, eyni zamanda onu da təsdiq edir ki, sufi görüşləri XII əsrəqədərki Azərbaycan ədəbiyyatı üçün aktual olmuş, sənətkarlar bu möhtəşəm ideya qaynağından məxtəlif şəkillərdə bəhrələnmişlər.

"Ədəbiyyat qəzeti", 2021, 19 oktyabr